

2. óra: A héber írás története: ábécék, ortográfia

Kötelező irodalom:

Dévényi Kinga – Iványi Tamás. „Kiszáradt a toll...”, *Az arab írás története*, Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 1987., 3-17. oldalig [23.3.Dev.1.]

Ajánlott irodalom:

Joseph Naveh: *Early History of the Alphabet*, Magnes, Jerusalem, 1987. [44.1.Nav.1.] (Kiváló összefoglalás a téma elismert szaktekintélyétől, sok illusztrációval.)

Telegdi Zsigmond: *A Sémí írás útja a Földközi-tengertől a Csendes-óceánig*, in: IMIT Évkönyv, 1937., pp. 200-227. [folyóiratolvasó] (az első rész a tananyag összefoglalása, a második rész – Irán, Belső-Ázsia...– érdekesség.)

P. Daniels és W. Bright (eds.). *The World's Writing Systems*. Oxford University Press, 1996. [11.9.Dan.1] Főleg: 88-107, 485-514, 727-742.

Werner Weinberg: *The History of Hebrew Plene Spelling*, HUCP, Cincinnati, 1985.

1. Az írás (írásrendszer, helyesírás,...) nem része a nyelvészetnek

- Az emberiség nagy része nem rendelkezett / nem rendelkezik írásbeliséggel, de tökéletesen rendelkezik egy (vagy akár több) nyelvvel is. Például: gyermekek, analfabéták, továbbá a nyelvek nagy többsége, amely (főleg a múltban) nem rendelkezett írásbeliséggel. A sémi (és az indoeurópai) nyelvek meglehetősen kivételes helyzetűek.
- A betűk képe és a helyesírás nem más, mint társadalmi konvenció. Más tényezők határozzák meg, és gyorsabban változnak, mint a nyelv maga. Tökéletesen beszélheti az is a nyelvet, akinek rossz a helyesírása vagy analfabéta.
- Sok példa van arra, hogy rokon nyelvek különböző írásrendszereket (szerb – horvát; arab – héber; lengyel – orosz), ill. nagyon különböző nyelvek azonos írásrendszert használnak (arab – perzsa; héber – jiddis; angol – magyar). Továbbá: sok nyelv írásrendszert cserélt a története során (török: arab→latin, mongol, román: cirill→latin,...). Az írásrendszer a nyelvet beszélők kultúráját és történelmét (például vallási vagy ideológiai döntéseit) tükrözik, nem pedig a nyelv szerkezetét.

Ezért az írás története sokkal inkább kultúrtörténeti, mintsem nyelvtörténeti kérdés. Ugyanakkor, mivel a héber nyelvtörténet rendkívül gazdag írott forrásokban, az írástörténet a nyelvtörténet (és a kultúrtörténet) vizsgálatára is hatással van. Továbbá, mivel a héber nyelv sok korszakban elsősorban írott nyelv volt, az írásbeliség alapvetően befolyásolta a nyelv fejlődését.

Az írott források egyrészt nagyon nagy segítséget jelentenek a nyelvtörténész számára. Másrészt tisztában kell lenni az írott források buktatóival is:

- Azonos betű, különböző hangok (*bega”d-kefa”t*: mikor jelent meg a különbség? *sin / szin*: mikor mi volt a különbség? *ajin / rajin*: mikor szűnt meg különbség, és addig milyen volt?).
- Azonos hang, de különböző betűk (a *kaf-kof* különbség mikor szűnt meg?).
- Az írásbeliség hatása a társadalmi konvenciókra: másként írunk, mint ahogy beszélünk. Különösen, ha **funkcionális diglosszia** létezik az adott társadalomban (a beszélt és az írott nyelv alapvetően különbözik, pl. arab, perzsa). Mit tükröz ekkor az írott forrás? Esetleg a klasszikus bibliai héber nyelv is egy mesterséges irodalmi nyelv volt? (V.ö. a preklasszikus BH és a kései BH közötti hasonlóságokat.)

Héber epigráfia története: proto-kánaáni glosszák a Tel Amarna-i levelekben, első szentély korabeli feliratok, osztrakonok (cserépdarabokra írt feliratok) stb. (ld. 1. félév).

2. Az írás korai története

Hieroglif írás (egyiptomi, luvi,...), ékírás (sumer → akkád, elámi, hettita, kánaáni glosszák, stb.): kb. szótagírás + fonetikus komplementumok, determinatívumok, logogrammák, stb.

Betűírás: ékírás alapú: ugariti írás, óperzsa írás

„Lineáris írás” alapú: a sémi betűírások családfája az i.e. 2. évezred első felétől: ld. külön!!!

„Mássalhangzóírás”: pl. ugariti, héber, arab, szír... → „fonéma-írás”: görög, latin, kopt, jiddis...
Paleo-héber írás (→ szamaritánus írás): 1. fogság előtt; 2. római korban (Qumran, felkelések érméi):
archaizáló cél + nemzeti identitás kifejezése.
Kvadrát írás / „zsidó írás”: a fogság után, arámi átvétel.
(Talmud Bavli, *Megilla*: vita arról, hogy milyen írás volt a kőtáblákon.)

3. Maszóra, maszoréták (i.sz. 7-10. század között), pontuáció

Tiberiaszi, babilóniai és palesztínai maszóra. Ben Aser-család (elterjedtebb), Ben Naftali-család.
Pontuáció és kantillációs jelek („trop”). A kantillációs jelek 3 funkciója: hangsúly, mondattani tagolás,
felolvasási dallam („mi-Szinaj dallamok”). A pontuáció használata:

- Korai MedH: Tanakh, néha Targum, Misna, pijjut-ok.
- IH: szent szövegek (Tanakh, sziddur, stb.), költészet, gyermekkönyvek, idegen szavak és márkanevek + egy-egy betű kipontozva, ha nem egyértelmű a kontextusból (pl. Perf. Sg. 2).

4. A héber írás későbbi története

Különböző középkori írástípusok: ajánlott: *Encyclopaedia Judaica: Alphabet, Hebrew*
- szfaradi kurzív → „Rasi-betűtípus” (nincs köze Rasihoz! A XVI. századi nyomdászok alakították ki,
hogy elválasszák a kommentárokat a főszövegtől, vizuálisan, ill. a szakrális súlyukat illetően).
Ladino szövegeket máig Rasi-betűkkel szokás nyomtatni.
- askenázi kurzív → mai izraeli kurzív

Héber Braille-írás, héber gyorsírás, stb., ajánlott: *Encyclopaedia Judaica: Alphabet, Hebrew*

5. A defectiv (chaszer) és a plene (male) írás alakulása

A héber helyesírás történetének a legfontosabb kérdése a *matres lectionis*-ok megjelenése és használata. Még a pontuációs rendszer(ek) kidolgozását követően is az írott szövegek túlnyomó többsége pontuáció nélkül íródott, íródik. A fogság előtti korai epigrafikus emlékek maximálisan defectiv-ek. A *matres lectionis* korai használata során még nem vált külön az, hogy mely betűt mely magánhangzóra alkalmaznak (pl. szóvégi he használata [o] jelölésére: 'šlomo', 'po', 'ko', de ld. pl. Exod. 22,26, és Sg. 3. masc. birtokos suffixumok a fogság előtti feliratokon). Ezt követően a *matres lectionis*-használat egyre szisztematikusabbá és gyakoribbá válik. Két maximumát a holt-tengeri tekercsekben és a modern héberben (a *Vaad ha-lašon* korai szabályzata ellenére) éri el. (Részletesebben ld. az egyes nyelvtörténeti koroknál.)

6. A héber betűk alkalmazása más nyelvekre: a zsidó nyelvek

Judeo-arab: Az arab írásmód éppúgy mássalhangzó-írás, mint a héber, és a nyelv szerkezete sem igényli a magánhangzók jelölését. 1. Kezdetben (kb. 8-10. században) *fonetikus* írásmódot használtak, vagyis egy-egy arab hang lejegyzésére a leginkább hasonló hangot jelölő héber betűt használták. (A legelterjedtebb módszer általában az írástörténet során. Így alakult ki a héber írás a föniciai betűkből is, és így jegyezték le más nyelvek szavait is héberül.) 2. A 10. századtól kezdve *arabizáló* írásmód: megkülönböztető jelek (gyakran az arab pontok mintájára). 3. A 15. századtól *hebraizáló* írásmód: a héber írás bizonyos tulajdonságai – például a szóvégi magánhangzó hé-vel történő jelölése – tűnik fel.

Ladino (dzsudezmo, judeo-spanyol): a magánhangzók jelölése szükséges a megértéshez (a héberrel és arabbal ellentétben). Héberben nem szereplő hangok jelölése segédjellel (apoztróffal), például ן = [zs].

Jiddis: A hagyományos ortográfia esetén a héber (és arámi) eredetű szavak írásmódja az eredeti írásmódot követi (akárcsak más zsidó nyelvek esetében). A német (szláv, ófrancia...) szavak esetén pedig a magánhangzók jelölése: א = [a], ע = [e], י = [i], ס = [o], ו = [u], ן = [oy], ן = [ey], ן = [ay]. A mássalhangzók jelölésének egyértelműsítése: például [k] mindig ק, míg a כ mindig [ch] hangot jelöl (a כ és a ק betűk csak héber vagy arámi szavakban). Dialektális jelenségek, régiesebb írásmód (például a német néma h helyén ה, v.ö. 'הרטה'). Szovjet jiddis: a héber (és arámi) szavakat is fonetikusán írják le. Átírás latin betűkre: legelterjedtebb a YIVO (németes írásmód kerülendő, legalábbis sokunk szerint...).

7. Az ábécé sorrendje („abdzsad”)

Ugariti abecedárium, alfabetikus költemények a Bibliában: rituális jelentőség?

[**Érdeklőség: 1. Hamisítvány feliratok.** A közelmúltból: Jehoas-felirat, „Jakab, József fia, Jézus fivére”-felirat (ld. az ajánlott linkeket a honlapon). **2. Képek a mai szamaritánusokról** a honlapon. **3. Letölthető fontok** a honlapon.]